

'HIJ KAN TOCH MOEILIK DE STERREN IN DE WAR SCHOPPEN'. DE AFWIJZING VAN PANNEKOEK ALS ADJUNCT-DIRECTEUR VAN DE LEIDSE STERREWACHT IN 1919

DAVID BANEKE*

Anton Pannekoek (1873-1960) is in wetenschappelijke kringen vooral bekend als één van de pioniers van de astrofysica in Nederland en laureaat van de hoogste astronomische onderscheidingen.¹ In andere kringen is hij ook bekend als prominent theoreticus van het socialisme aan het begin van de twintigste eeuw. Nog tijdens de Anjerrevolutie in Portugal in 1974 werd zijn portret meege dragen.

Pannekoek heeft zelf de twee kanten van zijn leven, de wetenschappelijke en de politieke, altijd strikt gescheiden proberen te houden. Dat ging zo ver, dat hij in 1944 tweemaal zijn memoires schreef: *Herinneringen uit de arbeidsbeweging en Sterrenkundige herinneringen*.² Zijn omgeving kon die scheiding echter niet altijd maken. De afwijzing van Pannekoek als adjunct-directeur van de Leidse Sterrewacht³ in 1919 is het duidelijkste voorbeeld daarvan. Haagse politici hadden duidelijk moeite om een goede manier te vinden om met iemand als Pannekoek om te gaan: als wetenschapper was er niets mis met hem, maar een communist als docent werd toch gevaarlijk geacht voor de Nederlandse jeugd. En dat dan ook nog op staatskosten! De angst voor het 'rode gevaar' prevaleerde boven de onafhankelijkheid van de wetenschap.

De afwijzing van Pannekoek is in de literatuur een bekend incident: Pannekoek beschreef het in zijn memoires. In het archief van de Leidse Serrewacht bevindt zich echter materiaal, dat het mogelijk maakt de gang van zaken rond de afwijzing nauwkeurig te reconstrueren. Dat zal ik in dit artikel trachten te doen. Uit deze reconstructie blijkt dat premier Ch.J.M Ruys de Beerenbrouck waarschijnlijk persoonlijk heeft ingegrepen. Dat was de tweede keer dat een premier zich persoonlijk met hem bezighield: in 1903 was Pannekoek bij A. Kuyper ontboden, naar aanleiding van zijn steun voor de spoorwegstaking.⁴

* Instituut voor geschiedenis der natuurwetenschappen, Buys Ballotlaboratorium, Princetonplein 5, 3584 CC Utrecht. E-mail: d.m.baneke@phys.uu.nl. Dit artikel is gebaseerd op een hoofdstuk van mijn afstudeerscriptie *Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen: Sterrewacht in bloei. De reorganisatie van de Leidse Sterrewacht 1918-1924* (2002).

1 Over Pannekoek: A. Pannekoek, *Herinneringen. Herinneringen aan de arbeidsbeweging, Sterrenkundige herinneringen*. Met inleidingen door B.A. Wijes en E.P.J. van den Heuvel (Amsterdam 1982). Verder onder meer: K. van Berkel, *Anton Pannekoek* (Lezing KNAW, 14 juni 1999); E.P.J. van den Heuvel 'Antonie Pannekoek (1873-1960). Socialist en sterrenkundige' in: J.C.H. Blom e.a. (ed), *Een brandpunt van geleerdheid in de hoofdstad. De UvA rond 1900 in vijftien portretten* (Hilversum etc. 1992) 229-245, en de lemmata van M. Minnaert in: *Dictionary of Scientific Biography* 10 (1974) 289-291 en van Van Berkel in: *Biografisch woordenboek van Nederland V* (2001) 384-387.

2 Pannekoek (n. 1), *Herinneringen*.

3 De correcte spelling is tegenwoordig *sterrewacht*, maar omdat de Leidse Sterrewacht ook nu nog nadrukkelijk de oude spelling gebruikt, zal ik dat ook doen. Andere sterrewachten krijgen wel een tussen-n.

4 Pannekoek (n. 1), *Herinneringen*, 92-93.

Anton Pannekoek in de tijd dat hij in Berlijn verbleef, 1906-1910.

De afwijzing geschiedde onder druk van de specifieke politieke situatie van begin 1919. Enkele jaren later, in 1925, werd Pannekoek zonder problemen lid van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen en hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam. De universiteit van Amsterdam viel echter onder verantwoordelijkheid van de gemeente, niet van het Ministerie – een niet onbelangrijk verschil, zoals uit het onderstaande zal blijken. In 1917 was G. Mannoury, lid van de communistische Sociaal-Democratische Partij (en dus partijgenoot van Pannekoek), er al benoemd tot hoogleraar. Maar ook aan andere universiteiten zijn wel vaker hoogleraren benoemd met socialistische of communistische sympathieën, waaronder D. Coster in Groningen in 1924, en M.J.G. Minnaert in Utrecht in 1937. In 1939 werd in de Amsterdamse gemeenteraad fel gedebatteerd over de politieke sympathieën van de historicus Jan Romein, maar hij werd uiteindelijk wel benoemd.

Pannekoek was geen onbekende op de Sterrewacht: hij was er sinds 1916 privaattoecent in de geschiedenis van de astronomie. Bovendien was hij er in 1902 gepromoveerd. Na zijn promotie had Pannekoek enkele jaren op de Leidse Sterrewacht gewerkt, maar het beviel hem daar steeds slechter. In 1899 was hij lid geworden van de SDAP, waar hij als theoreticus actief werd. In 1906 gaf hij gehoor aan een uitnodiging van de vooraanstaande Duitse socialist Karl Kautsky om in Berlijn aan een socialistische partijschool de theorie van het socialisme te gaan doceren. Hij bleef tot 1914 in Duitsland, waar hij zich in de eerste plaats bezighield met socialistische theorie. Zijn geschriften werden door onder meer Lenin hoog gewaardeerd.⁵ Intussen kreeg hij onenigheid met de leiding van de Nederlandse SDAP, onder wie Troelstra: Pannekoek vond hem te pragmatisch. In 1909

⁵ G. Voerman, *De meridiaan van Moskou. De CPN en de Communistische Internationale (1919-1930)* (Amsterdam en Antwerpen 2001) 36.

'Hij kan toch moeilijk de sterren in de war schoppen'

werd hij lid van de nieuwe Sociaal-Democratische Partij. Samen met onder anderen H. Gorter en H. Roland Holst in Nederland en Rosa Luxemburg in Duitsland behoorde Pannekoek tot de 'linkse richting' binnen het socialisme, een stroming die de revolutie van onderaf voorop stelde en zich tegen een te strakke partij-organisatie keerde. Pannekoek juichte de spoorwegstakingen van 1903 bijvoorbeeld toe, als spontane actie van de arbeiders, en hij verwierp het revisionisme van de SDAP. Hij was aanvankelijk erg enthousiast over de Russische Revolutie, maar na enkele jaren groeide zijn kritiek op Lenin. In 1921 zei Pannekoek zijn lidmaatschap van de partij (inmiddels 'Communistische Partij in Nederland') dan ook op.

In Duitsland vond hij intussen toch ook wat tijd voor astronomie: hij publiceerde nog wel eens wat, onder andere over de geschiedenis van de astronomie, en hij bezocht af en toe Duitse astronomen, zoals K. Schwarzschild en E. Hertzsprung in Potsdam. Toen de Eerste Wereldoorlog uitbrak keerde Pannekoek naar Nederland terug, waar hij zijn politieke activiteiten voortzette. Intussen werd hij docent aan de HBS, eerst in Helmond, daarna in Hoorn en Bussum. In 1916 publiceerde hij een populair boek over sterrenkunde, de *Wonderbouw der wereld*. Dit boek trok de aandacht van Willem de Sitter, de hoogleraar astronomie in Leiden, die hem een aanstelling als privatdocent bezorgde.

In 1918 was de Leidse Sterrewacht een verouderd instituut.⁶ F. Kaiser had het instituut in de negentiende eeuw opgebouwd, maar na zijn dood in 1872 volgde onder de gebroeders Van de Sande Bakhuyzen een periode van stagnatie. De sterrewacht ging niet mee in nieuwe ontwikkelingen in de astronomie, en het instrumentarium verouderde. De waarnemingen werden nauwelijks nog uitgewerkt tot publicaties. Dat was één van de redenen geweest voor Pannekoek om in 1906 te vertrekken. De theoretische richting was wel goed vertegenwoordigd: in 1908 werd Willem de Sitter hoogleraar theoretische astronomie. Zijn bekendste werk was een serie artikelen over de Algemene Relativiteitstheorie in de *Monthly Notices* van de *Royal Astronomical Society*. Voor veel Britse wetenschappers, onder wie A.S. Eddington, was dit de eerste kennismaking met de Relativiteitstheorie. De Sitter had echter weinig invloed op de gang van zaken op de Sterrewacht, waar Ernst Frederik van de Sande Bakhuyzen directeur was.

Het centrum van de Nederlandse astronomie lag in Groningen, waar J.C. Kapteyn sinds 1876 hoogleraar was.⁷ Hij had geen sterrenwacht, maar hij had een Astronomisch Laboratorium opgebouwd waar hij de waarnemingen van elders verwerkte. Dat was een vernieuwende manier van sterrenkunde bedrijven. Kapteyns medewerking aan een catalogus van de sterren van het Zuidelijk Halfrond, de *Cape Photographic Durchmusterung*, en zijn Melkwegonderzoek hadden hem een enorme nationale en internationale reputatie bezorgd.

Naast Leiden en Groningen was er ook in Utrecht een centrum voor sterrenkunde: de Sonnenborgh, onder leiding van A.A. Nijland.⁸ Hij hield zich onder meer bezig met navi-

6 Over de geschiedenis van de Sterrewacht te Leiden o.a.: G. van Herk, H. Kleibrink en W. Bijleveld, *De Leidse sterrewacht. Vier eeuwen wacht bij dag en nacht* (Zwolle 1983); W. de Sitter, *Toespraak bij de inwijding van de gereorganiseerde sterrewacht te Leiden* (z.pl. 1924); W. de Sitter, *Short history of the observatory of the university at Leiden 1633-1933* (Haarlem 1933) en mijn afstudeerscriptie.

7 Over de sterrenkunde in Groningen o.a.: P.C. van der Kruit en K. van Berkel (red.), *The legacy of J.C. Kapteyn. Studies on Kapteyn and the development of modern astronomy* (Dordrecht etc. 2000) (Astrophysics and space science library, 246); H. Hertzsprung-Kapteyn, *J.C. Kapteyn, zijn leven en werken* (Groningen 1928); en A. Blaauw e.a., *Sterrenkijken bekeken. Sterrenkunde aan de Groningse universiteit vanaf 1614* (Groningen 1983).

8 Over de geschiedenis van de Utrechtse Sterrenwacht o.a.: C. de Jager e.a., *Bolwerk van de sterren* (Amersfoort 1993); M.G.J. Minnaert, *Sonnenborgh. De Utrechtse Sterrewacht en haar geschiedenis 1642-1853-1953* (Utrecht 1953); L. Molenaar, *De rok van het universum. Marcel Minnaert, astrofysicus (1893-1970)* (z.pl. 2003).

gatie, waardoor hij goede contacten met zeevaarders had. Daarnaast richtte hij zich op variabele sterren. Nijland was ook de drijvende kracht achter de eclipsexpedities van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen. Toch lag de nadruk in Utrecht meer op onderwijs dan op onderzoek. De Utrechtse fysicus W.H. Julius hield zich ook met astronomie bezig, of eigenlijk astrofysica: in 1913 had hij een Heliofysisch Instituut opgericht. Na de installatie van een spectrograaf in 1918 nam het zononderzoek in Utrecht een hoge vlucht.⁹

Op zondag 3 maart 1918 overleed de zeventigjarige Van de Sande Bakhuyzen. De Sitter werd benoemd als waarnemend directeur, en na enkele weken werd duidelijk dat hij ook de belangrijkste kandidaat voor de opvolging was.¹⁰ De Sitter stelde twee voorwaarden: hij wilde een grondige reorganisatie uitvoeren, en hij eiste twee adjunct-directeuren. Zijn keuze viel, in overleg met zijn leraar en mentor Kapteyn, op Ejnar Hertzsprung en Anton Pannekoek. In een gesprek met president-curator jhr N.Ch. de Gijselaar zei De Sitter bovendien dat als hij zelf directeur zou worden, er een nieuwe docent theoretische astronomie zou moeten komen.¹¹

De invloed van Kapteyn is gedurende de hele benoemingskwesitie en de reorganisatie heel groot geweest. Zowel De Sitter, de Curatoren van de Leidse Universiteit en de Minister van Onderwijs hechtten grote waarde aan zijn adviezen. Het is tekenend dat De Sitter – of eigenlijk zijn vrouw, want hij zelf was ziek – meteen na het overlijden van Van de Sande Bakhuyzen een brief aan Kapteyn schreef, waarin hij om advies vroeg. Kapteyn raadde De Sitter onder meer aan contact op te nemen met J. Oppenheim, een van de Curatoren.¹² Ook de Curatoren benaderden Kapteyn om advies.¹³

In zijn brief aan De Sitter noemde Kapteyn een aantal kandidaten voor het directeurschap, maar naar Hertzsprung verwees hij slechts indirect. Waarschijnlijk wilde Kapteyn iedere schijn van belangenverstrengeling voorkomen: Hertzsprung was getrouwd met zijn dochter. Op 10 maart was Kapteyn in Leiden, waar hij overlegde met De Sitter.¹⁴ Zij kwamen tot de conclusie dat De Sitter zelf de nieuwe directeur zou moeten worden, met Pannekoek en Hertzsprung beiden als adjunct-directeur. Zij zouden ieder een afdeling van de Sterrewacht onder hun hoede krijgen: De Sitter de theoretische afdeling, Pannekoek de meridiaanafdeling en Hertzsprung de astrofysische afdeling. Op 15 maart adviseerde Kapteyn deze regeling aan Curatoren.¹⁵ In een later gesprek met De Gijselaar voegde De Sitter hier nog aan toe dat het alternatief Pannekoek zou zijn. In dit gesprek noemde De Gijselaar Pannekoeks socialisme voor het eerst als mogelijk probleem, maar hij achtte het niet van groot belang.¹⁶

9 Over het zononderzoek in Utrecht: H.G. Heijmans, *Wetenschap tussen universiteit en industrie. de experimentele natuurkunde in Utrecht onder W.H. Julius en L.S. Ornstein 1896-1940* (Rotterdam 1994); Molenaar (n. 8), *De rok van het universum*.

10 De Sitter hield in 1918-1919 een soort dagboek bij over de ontwikkelingen rond zijn benoeming en de reorganisatieplannen. Sterrewacht Leiden (SL), Archief van De Sitter (AdS) doos 46. Ik zal hier naar verwijzen als *Dagboek reorganisatie*. Een Engelse vertaling is te vinden in: R. de Sitter, *Grandfather, a charcoal sketch* (z.pl. 1998). Delen daarvan staan ook in: idem, 'Kapteyn and De Sitter' in: *The legacy of J.C. Kapteyn* (n.8).

11 De Sitter (n. 10), *Dagboek reorganisatie*.

12 Kapteyn aan De Sitter, 5-3-1918, SL, AdS, doos 46.

13 Notulen van de vergadering van het College van Curatoren van 6-3-1918, Universiteitsbibliotheek Leiden (UL), Archief van het College van Curatoren (AC), inv. nr. 1545.

14 De Sitter (n.10), *Dagboek reorganisatie. Verslag omtrent...*

15 Kapteyn aan Oppenheim, 15-3-1918, UL, AC, inv. nr. 1840.

16 De Sitter (n. 10), *Dagboek reorganisatie*.

Frank Lequin

A la recherche du Cabinet Titsingh

its history, contents and dispersal.
Catalogue raisonné of the collection of
the founder of European Japanology.

CONTENTS

Words of acknowledgment

Abbreviations

I. Introduction: collecting/composition/dispersal

Preface

1. Overture
  - 1.1 Titsingh: a biographical sketch
2. Orientalist studies/Japan in Europe/1779-1828
3. The biography of a collection
  - 3.1 Bengal
  - 3.2 China
  - 3.3 Europe
  - 3.4 Titsingh Dead
  - 3.5 Sale catalogues
4. Summing-up
5. Instructions for the do-it-yourself detective

Notes to section I

II. Catalogue

Catalogue raisonné du Cabinet Titsingh

III. Appendices

1. *Inventaire après décès* 1812
2. *Inventaire d'Amsterdam* 1812
3. Catalogue/contents Titsingh 1819.1
4. Contents Titsingh 1820
5. Catalogue Titsingh 1822.3
6. Official correspondence 1803-1814
7. Sale catalogues 1823-2001
8. *Avertissement* Titsingh 1819.1
9. Malte-Brun, contents Titsingh's *Beschryving*
10. Titsingh to Marsden, 3/2/1809 [PC204]
11. Kutsuki Masatsuna on collecting, 1782
12. Titsingh to Kutsuki Masatsuna, 17/6/1783
13. Lifting the seizure *Cabinet Titsingh*, 1814

References to Titsingh's PC

Concordance IAD, Inv.Asd. and CRCT numbers

Sources

Sources illustrations

Index

Titsingh's voice is unique in the ongoing story of the encounter between human beings from Europe and Asia. He was a pioneering interpreter and intermediary in a two-way traffic exchange of learning and culture between Europe and Japan.

The *Cabinet Titsingh* was the earliest European Japan collection on a scholarly basis: books, manuscripts, maps, city plans, prints, coins, drawings of Japanese flora, fauna, and of ethnographic themes. Titsingh's main aim was to illuminate the histories of cultures, for the benefit of present and future generations. His collection contained mainly two-dimensional items and was principally meant to form the reliable foundation of Titsingh's innovative 'Natural, Civil, and Political History of Japan': complete translations of Japanese sources, short introductions and annotations by Titsingh himself, authentic Japanese illustrations.

This monograph, the result of 27 years of research by Frank Lequin, is the first *catalogue raisonné* of the *Cabinet Titsingh* (260 items). The collection is lavishly documented on its provenance, the logistics of collecting, its contents and dispersal, better than any other collection on the Far East. Frank Lequin, as Titsingh's belated scholarly executor, classified it in twenty sections. Each retraced item is documented: commentary, annotation, pedigree, references from Titsingh's private correspondence, and references in publications. This book publishes in full for the first time all the relevant basic materials: original inventories (Titsingh's Inventory of his belongings), sale catalogues, Titsingh's private correspondence, the official correspondence after his death, the first unsuccessful attempts in cataloguing Titsingh's collection. It offers the keys for the identification of each item, *retrouvé* (before this first edition), or *à la recherche* (after publication of this first edition).

An Introduction offers the historical context of the *Cabinet Titsingh*, the story of the logistics of collecting in complicated circumstances, and its dispersal to all corners of the globe.

★

Isaac Titsingh (Amsterdam 1745 - Paris 1812), Amsterdam Surgeon and Leiden Doctor of Law, left Europe for Asia in 1765. For almost 32 years, Titsingh served as a top level employee to the VOC: he started off with a range of administrative functions in Batavia 1766-1779, 1779-1784 Director of the Japan-trade (*Opperhoofd*) at Dejima/Nagasaki, Ambassador to the *Shōgun's* court in Edo [Tokyo] (1780, 1782); 1785-1792 Director of the Bengal-trade; *Ordinaris Raad van Indië* in Batavia from 1792 to 1794. He crowned his career as Ambassador to the Court of Emperor Qianlong in Peking (1794-1795) and returned to Europe in December 1796, living at first in London and Bath 1796-1801, returning to Amsterdam and finally settling down in Paris in 1806. Titsingh was a member of various societies: notably the Asiatic Society of Bengal (Calcutta) and Fellow of the Royal Society (London).

Titsingh was the only philosopher the VOC ever had in its service. As a merchant and a diplomat, Titsingh made a brilliant career, but he was unconventional in his antipathy of pompousness and his scholarly conscience. Titsingh's central motto was: 'I despise money, as it is unable to satisfy my curiosity'.

He corresponded with all the major orientalists of his days. In the margin of the official stage, he preferred the role of a forgotten citizen of the world, devoting himself to his passion for Japan, his urge to introduce Japanese civilization in all its aspects to the European public. Titsingh's official position, his uncommon learning and his open mind to non-European civilizations impressed learned Japanese *Rangakusha* [Hollandologen]. He was able with the help of his Japanese friends to collect authentic source-materials on Japan.

★

Historian Frank Lequin (1946) studies the history of the exchange of learning and culture between Japan and Europe in the 18th century. Since 1975 he visits archives, libraries and museums worldwide *à la recherche du Cabinet Titsingh*. His encounter with Asia, notably Japan, dates from 1970 when he travelled around the world as a pianist, giving recitals in the theatre of one of the last unplasticized passenger liners, the s.s. Rotterdam.

Lequin's pioneering monograph on the personnel of the VOC in Asia in the 18th century was published in 1982; 2004 will see a second revised edition. He has retraced and edited Titsingh's Private Correspondence, and published numerous articles in Dutch, English, French, German, and Japanese on a variety of subjects.

In 2002, Lequin published Titsingh's first biography (also with Canaletto). It was acclaimed as 'by far the number one of the top ten publications' during the commemorative VOC-year 1602-2002 (*Historisch Nieuwsblad*). This was the first volume in the publication series of Lequin's one-man research institute.

★

ORDER

Name: _____

Address: _____

Zipcode/City: _____

Country: _____

E-mail: _____

412 pp.

69 illustrations: 29 in colour,
40 in black/white

Most illustrations in colour see their
première in its authentic colouring.

format 17x24 cm

blue publisher's cloth, gilt-lettered,
full colour dust jacket

Price: € 45,-

ISBN 90 6469 794 9

... ex. *A la recherche du Cabinet Titsingh*

- Frank Lequin ISBN 90 6469 794 9

Also available:

... ex. *Isaac Titsingh (1745-1812)*

- Frank Lequin ISBN 90 6469 771 X

For information on the Titsingh Instituut Leiden,
its activities and publications: www.Titsingh.nl & www.Titsingh.org

Publisher:

Uitgeverij Canaletto/Repro-Holland
Postbus 107
2400 AC Alphen aan den Rijn
The Netherlands
Tel. +31(0)172 - 44 46 67
Fax +31(0)172 - 44 02 09
E-mail info@canaletto.nl
www.canaletto.nl

'Hij kan toch moeilijk de sterren in de war schoppen'

Ejnar Hertzsprung was op dat moment al een internationaal bekend astronoom. In 1905 en 1907 had hij twee klassieke artikelen gepubliceerd over de relatie tussen de kleur en de absolute helderheid van sterren, waarin de basis werd gelegd voor wat later bekend zou worden als het Hertzsprung-Russell diagram. In deze artikelen had Hertzsprung ook voor het eerst gewezen op het bestaan van reuzensterren, ter onderscheiding van de zogenaamde 'main sequence' sterren. In 1909 was hij door Karl Schwarzschild naar Duitsland gehaald, waar ze vanaf 1910 samen aan de Sterrewacht in Potsdam hadden gewerkt. In 1913 volgde een nieuwe belangrijke doorbraak: hij bepaalde de afstand tot de Kleine Magelhaese Wolk, de eerste afstandsbevestiging van een object buiten de melkweg.

Beide beoogde adjunct-directeuren zegden hun medewerking toe. Hertzsprung stelde enkele voorwaarden, met betrekking tot instrumenten en salariszaken.¹⁷ Pannekoek wilde een huis met een tuin, om weinig last te hebben van de stad. Hij zei ook dat hij wel hoogleraar-directeur wilde worden in het geval dat de benoeming van De Sitter niet doorging.¹⁸

Intussen was er echter een actieve lobby op gang gekomen voor een andere kandidaat: de Utrechtse astronoom J. van der Bilt. Hij was een ex-marineofficier, die in 1916 bij Nijland was gepromoveerd. Daarna was hij, zoals zo veel jonge Nederlandse astronomen na hem, naar Amerika vertrokken, waar hij onder meer op Mt. Wilson Observatory had gewerkt. Na enkele jaren was hij teruggekeerd naar de Sonnenborgh in Utrecht. Hoewel ook hij veel en nauwkeurig onderzoek deed naar variabele sterren, deed hij zijn belangrijkste werk toch op populair-wetenschappelijk gebied, onder meer in de Nederlandse Vereniging voor Weer- en Sterrenkunde (NVWS). Hij wordt nu nog geëerd in de vorm van de 'J. van der Bilt prijs' voor mensen die zich hebben ingezet voor de amateur-astronomie. Van der Bilt had in januari 1918, dus nog voor het overlijden van Van de Sande Bakhuyzen, contact gezocht met Curator Rh. Feith. In een brief uitte hij zijn zorgen over de situatie op de Sterrewacht en deed hij aanbevelingen om deze te verbeteren.¹⁹ Van der Bilt had ook brieven gestuurd naar de faculteitscommissie. Curatoren hadden bovendien een brief over Van der Bilt ontvangen van 'een hooggeplaatst persoon uit Den Haag', vermoedelijk van C. Feith, referendaris voor Onderwijs op het Ministerie van Binnenlandse Zaken en broer van curator Rh. Feith, die in het College van Curatoren de belangrijkste pleitbezorger voor Van der Bilt was.²⁰

In de Curatorenvergadering van 1 mei 1918 lichtten Kapteyn en De Sitter hun plannen toe.²¹ Kapteyns aanwezigheid hierbij is opmerkelijk: hij had geen enkele formele relatie met de Leidse universiteit of de Sterrewacht. Curatoren stelden de beslissing uit. Curator Rh. Feith vroeg aan Kapteyn waarom hij aanvankelijk Van der Bilt had aanbevolen als nieuwe directeur. Kapteyn antwoordde dat hij dit niet had gedaan, wellicht was het zijn broer geweest. Willem Kapteyn was in 1878 benoemd tot hoogleraar in de Wiskunde in Utrecht, op dezelfde dag als zijn broer hoogleraar in Groningen werd. Op een vraag van curator J.A. Loeff naar het SDP-lidmaatschap van Pannekoek antwoordde Kapteyn dat deze toch in de eerste plaats astronoom was. Nadat Kapteyn en De Sitter waren vertrokken

17 Hertzsprung aan Kapteyn, 17-3-1918 (afschrift in SL, AdS, doos 46).

18 Pannekoek aan De Sitter, 29-3-1918, SL, AdS, doos 46.

19 Van der Bilt aan Feith, 1-1-1918, UL, AC, inv. nr. 1839.

20 R. de Sitter (n. 10), *Grandfather, a charcoal sketch*, 35.

21 Notulen van de vergadering van Curatoren van 1-5-1918, UL, AC, inv. nr. 1840, en De Sitter (n. 10), *Dagboek reorganisatie*.

besloten Curatoren om de Utrechtse hoogleraar A.A. Nijland om advies te vragen, onder meer over Van der Bilt.

Op 3 mei ontvingen Curatoren het gevraagde advies van Nijland: ervan uitgaande dat De Sitter om gezondheidsredenen zou bedanken, leek Van der Bilt hem de meest geschikte kandidaat om Van de Sande Bakhuyzen op te volgen, ondanks de grote wetenschappelijke reputaties van Hertzprung en Pannekoek. De eerste had volgens Nijland een 'minder gewenste persoonlijkheid', de tweede leek hem 'met zijn zeer bijzondere kijk op de zaken een iets [sic] of wat gevaarlijk experiment', ongetwijfeld een verwijzing naar zijn politieke opvattingen. Hertzprung zou wel adjunct-directeur kunnen worden.²² Op 16 mei stuurden Curatoren het voorstel van Kapteyn en De Sitter naar de Minister van Binnenlandse Zaken, premier P.W.A. Cort van der Linden. Op verzoek van Feith werd het advies van Nijland wel als bijlage meegestuurd.²³ In de begeleidende brief werd sterke nadruk op het gewicht van de adviezen van Kapteyn gelegd. De mogelijke bezwaren tegen Hertzprung – als buitenlander – en Pannekoek – als socialist – werden daaraan ondergeschikt geacht.

Curatoren wisten wel van Pannekoeks politieke overtuiging, maar ze hadden daar geen reden in gezien om van zijn benoeming af te zien. In het archief van het College van Curatoren bevindt zich wel een brief van Curatoren aan de besturen van de HBS in Hoorn en in Bussum, waar Pannekoek had gewerkt.²⁴ Daarin vroegen Curatoren of de politieke ideeën van Pannekoek ooit tot problemen hadden geleid. De brief is niet geda-teerd, maar stamt waarschijnlijk ook uit deze periode. Over het antwoord is mij niets bekend. Zolang hij docent was onthield Pannekoek zich wel van openbaar politiek optreden, uit respect voor de ouders van zijn leerlingen. Ook schreef hij zijn meer radicale artikelen in deze periode onder het pseudoniem K. Horner.²⁵

Toen de voordracht eenmaal verzonden was, verlegde het strijdtoneel zich naar Den Haag. Op 5 juni kwam het antwoord van de Minister, via diens secretaris-generaal J.B. Kan: hij achtte De Sitter, Hertzprung en Pannekoek alledrie niet geschikt, de laatste vanwege zijn SDP-lidmaatschap, de eerste vanwege zijn gezondheid, zijn 'houding bij de benoeming van E.F. van de Sande Bakhuyzen' in 1908 en zijn 'opvatting omtrent de zaak'. Die opmerking sloeg op het feit dat De Sitter in 1908 voorstander was geweest van het scheiden van de functies van hoogleraar en van directeur, omdat de functies te zwaar zouden zijn voor één persoon. De afwijzing van Hertzprung werd niet toegelicht. De voorkeur van de Minister ging uit naar Van der Bilt, het advies van Nijland volgend.²⁶

De Gijselaar reageerde verontwaardigd: hij vond de brief 'oppervlakkig' en 'niet objectief'.²⁷ De Minister kon de adviezen van Kapteyn niet zomaar terzijde schuiven! Dat de meeste Curatoren de plannen van De Sitter steunden blijkt wel uit het feit dat ze een opdracht van de Minister om in overleg met Van der Bilt nieuwe reorganisatieplannen te maken, niet uitvoerden. Zij zagen in deze opdracht een sterke invloed van Van der Bilt.²⁸

22 Nijland aan Curatoren, 3-5-1918, UL, AC, inv. nr. 1840.

23 Briefje met aantekeningen van de Curatoren, UL, AC, inv. nr. 1840.

24 Zonder datum, UL, AC, inv. nr. 1840.

25 Pannekoek (n.1), *Herinneringen*, 192.

26 Secretaris-Generaal Kan voor de Minister van Binnenlandse Zaken aan Curatoren, 5-6-1918, UL, AC, inv. nr. 1840.

27 De Gijselaar, via secretaris J.E. Boddaert, aan Curatoren, 5-6-1918, UL, AC, inv. nr. 1840, en een stuk 'aantekeningen Sterrewacht', geschreven in het handschrift van Boddaert, in dezelfde map.

28 Oppenheim aan De Sitter, 15-6-1918, SL, AdS, doos 46.

'Hij kan toch moeilijk de sterren in de war schoppen'

De astronoom van der Bilt (rechts) bij een waarneming van de Perseïden in de tuin van de sterrenwacht Sonnenborgh, 1906.

Oppenheim en De Gijselaar wisten de Minister ervan te overtuigen een nieuw advies af te wachten. Dit uitstel zou enkele maanden duren, want intussen waren er op 3 juli parlementsverkiezingen. De benoemingen moesten wachten tot 'het lot van het ministerie bekend is', oftewel: tot er een nieuw kabinet was.²⁹ Bovendien was de begroting van het Ministerie van Binnenlandse Zaken voor 1919 al af, waardoor de financiering van de reorganisatieplannen een jaar uitgesteld zou moeten worden. Op 9 augustus 1918 stelde De Sitter een regeling voor die het mogelijk maakte om Pannekoek en Hertzsprung toch te benoemen in bestaande vacatures, zodat er geen wijzigingen in de begroting nodig waren.³⁰

Op 14 augustus kreeg De Sitter al antwoord: de Minister ging akkoord, maar kon niet meer tekenen, omdat hij inmiddels demissionair was.³¹ De kabinetsformatie was nog in volle gang. De Gijselaar was echter hoopvol gestemd: het zag er naar uit dat er een aparte Minister voor Onderwijs zou komen. 'Die is niet zoo sickeneurig', aldus De Gijselaar, die wellicht al wist of vermoedde dat zijn partijgenoot J.Th. de Visser Minister voor Onderwijs zou worden (De Gijselaar was lid van de Eerste Kamer voor de CHU). Niet lang daarna volgde echter een minder hoopgevend bericht: de referendaris voor onderwijs C. Feith, die Van der Bilt steunde, zou de secretaris-generaal van het nieuwe ministerie worden. Kan, die De Sitter gunstig gezind was, stond buitenspel.³²

29 Oppenheim aan De Sitter, 3-7-1918, SL, AdS, doos 46.

30 De Sitter aan De Gijselaar, 9-8-1918, SL, AdS, doos nr. 46 en UL, AC, inv. nr. 1840.

31 De Sitter (n. 10), *Dagboek reorganisatie*.

32 *Ibid.*

Het nieuwe kabinet, onder leiding van de Rooms-Katholieke premier jhr Ch.J.M. Ruys de Beerenbrouck, werd op 9 september geïnstalleerd. Op 25 september werd De Visser benoemd tot Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (OKW). Op 26 oktober al kwam het verlossende woord, althans, zo leek het: de Minister beloofde de adviezen van Curatoren te volgen.³³ Met de benoemingen van de directie zou worden gewacht op de toestemming van de Staten-Generaal. Toch weer uitstel dus. De aanvankelijke opluchting maakte nu plaats voor nieuwe bezorgdheid. De Sitter wees op het gevaar dat Hertzsprung wel eens kon zwichten voor aanbiedingen uit Denemarken.³⁴ Pannekoek wilde de Minister onder druk zetten met het argument dat er nu een heel jaar geen onderwijs in praktische astronomie kon worden gegeven.³⁵ Op 3 januari 1919 vertelde minister De Visser hem dat er nog steeds een actieve lobby voor Van der Bilt gaande was, niet alleen op het ministerie maar ook in de Kamer, via griffier Kutrenius.³⁶

Eind februari 1919 verschenen er in diverse kranten berichten die de aandacht vestigden op de communistische ideeën van Pannekoek. Op dat moment was de politiek in Nederland erg beducht voor het Rode Gevaar: de Russische Revolutie van 1917 had een schok teweeggebracht, en begin 1919 waren er op diverse plaatsen in Duitsland en Hongarije opstanden en revoluties uitgebroken. In Nederland had P.J. Troelstra in november 1918 de macht voor de socialisten opgeëist. Zijn revolutie was faliekant mislukt, maar de schrik zat er goed in.

Op 16 maart kreeg De Sitter een brief van De Gijselaar: iemand had hem een knipsel uit de *Haagse Post* van 22 februari gestuurd.³⁷ Daarin stond onder de kop 'Nog meer roebels naar Nederland' het volgende berichtje: 'De Socialistische Akademie heeft mevrouw Roland Holst en dr. Pannekoek voor hunne werken met geldprijzen beloond – Frankfurter Zeitung'. De Gijselaar eiste uitleg van De Sitter: 'die Russische roebel-zaken zijn duistere questies, het is alles omkoperij om propaganda te maken'. Het was bekend dat Trotski in 1917 had aangekondigd veel geld uit te trekken voor de verspreiding van de revolutie. Bovendien was begin 1919 een bekende socialiste aan de grens gesignaleerd met geld en Russische kroonjuwelen, klaarblijkelijk bedoeld ter ondersteuning van de Nederlandse communisten.³⁸

De Gijselaar verwachtte nieuw uitstel: hij had de benoemingen eigenlijk binnen een week verwacht, maar nu zou de Minister vast 'humeurig' zijn.³⁹ Pannekoek ontkende er iets van te weten: 'ik houd het hele bericht voor een canard, misschien wel opzettelijk gelanceerd in een sensatieblad om tegen mij te stoken'.⁴⁰ 'De berichtjes over Pannekoek zijn niet van de lucht', schreef J.E. Boddaert, de secretaris van het College van Curatoren, op 16 april.⁴¹ Hij had het volgende bericht toegestuurd gekregen (zonder bronvermelding): 'Het telegram "Hongaarse propaganda" in ons vorig avondblad noemde onder degenen, die tot erevoorzitter van de Arsolraad te Boedapest zijn gekozen, ook 'Panekoch'.

33 Minister De Visser aan Curatoren, 26-10-1918 UL, AC, inv. nr. 1840.

34 De Sitter aan De Gijselaar, 21-12-1918, UL, AC, inv. nr. 1839.

35 Pannekoek aan De Sitter, 23-12-1918, SL, AdS, doos 17.

36 De Sitter (n. 10), *Dagboek reorganisatie*.

37 De Gijselaar aan De Sitter, 16-3-1918, SL, AdS, doos 46. Hij vermeldt geen afzender.

38 Voerman (n. 5), *De meridiaan van Moskou*, 56, 61-62.

39 De Gijselaar aan De Sitter, 16-3-1919, SL, AdS, doos 46.

40 Pannekoek aan De Sitter, 18-3-1919, SL, AdS, doos 46.

41 Boddaert aan De Sitter, 16-4-1919, SL, AdS, doos 46.

'Hij kan toch moeilijk de sterren in de war schoppen'

Thans blijkt dat onze landgenoot Anton Pannekoek tot deze hoge waardigheid is gekozen en dat zijn naam bij de overseining is verminkt'. De Hongaarse revolutionair Béla Kun, die een socialistische republiek had gevestigd, had Pannekoek samen met enkele andere vooraanstaande socialisten deze erebenoeming gegeven, in de hoop zijn revolutie wat meer cachet te geven. Béla Kun moest overigens al in augustus weer het veld ruimen.

De Sitters geduld werd zwaar op de proef gesteld. Op verschillende momenten had hij al aangegeven dat de toestand 'onhoudbaar' was, dat er al meer dan een jaar niets gebeurd was en dat het 'onmogelijk [was] nog vruchtbaar wetenschappelijk werk te ondernemen'.⁴² Hertzprung zat nog steeds in Potsdam, in onzekerheid over zijn positie, terwijl hem al lang een benoeming was beloofd. Na de berichten over Pannekoek verloor De Sitter zijn geduld. Hij was 'woedend', aldus Pannekoek in zijn memoires: 'Wat ben je nu eigenlijk, beet hij me toe, astronoom of kommunist?'⁴³

Pannekoek beantwoordde deze vraag in zijn brief van 18 april.⁴⁴ Sinds zijn terugkeer uit Duitsland was hij volledig 'in de wetenschap teruggekeerd', hetgeen bleek uit het feit dat hij de zware betrekking op de Sterrewacht aanvaardde en daarvoor zelfs een mogelijkheid in Amsterdam, waar een vacature was voor een lector in de wiskunde, had afgewezen. Het was niet zijn schuld, schreef hij, als de regering de wetenschap aan de politiek op wilde offeren. Voor het overige achtte hij zijn socialistische werk al die eer niet waard: het was alleen theoretisch werk in de vorm van enkele openbare publicaties – alles openbaar. Hij verklaarde al die aandacht uit het feit dat hij bij een stroming binnen het socialisme had gehoord die aanvankelijk in de minderheid was, maar die nu aan de leiding was en in hem een oude voorvechter zag. 'Stond ik met die mensen in verbinding, dan zou ik zeggen: laat al die fraaiigheden, waar niemand iets aan heeft.' In een andere brief schreef hij: 'Er zit geloof ik eenig opzet of tegenwerking achter. Ik ben sinds geruime tijd steeds meer in twijfel geraakt of deze regering niet tenslotte toch ernstig bezwaar tegen mij zal maken (...) Misschien hoopt Feith daarmee iemand anders nog een kans te kunnen geven'.⁴⁵

De Sitter stuurde een samenvatting van de brief van Pannekoek naar Curatoren, en voegde er aan toe dat Pannekoek vanuit de SDP wel verweten was dat hij geen actief revolutionair was.⁴⁶ Dit alles mocht niet baten: op 3 mei berichtte de Minister dat hij Pannekoek 'onder geen beding' zou benoemen, uit oogpunt van 'staatsbelang'.⁴⁷

Intussen was op 29 april De Sitter zelf wel benoemd, volgens Pannekoek omdat Den Haag hem voorlopig tevreden wilde stellen: De Sitter had in Den Haag inmiddels de reputatie van een ongeduldig man gekregen.⁴⁸ Op dezelfde dag had de secretaris-generaal van het ministerie van OKW nog een jaarwedde van f 4500 voor Pannekoek, 'vanaf zijn benoeming als adjunct-directeur', goedgekeurd.⁴⁹ Tussen 29 april en 3 mei was blijkbaar dus iets gebeurd, dat de Minister definitief heeft doen besluiten van de benoeming af te zien.

42 De Sitter aan Curatoren, 11-4-1919, SL, AdS, doos 46, De Sitter aan Oppenheim, 16-4-1919, SL, AdS, doos 40.

43 Pannekoek (n. 1), *Herinneringen*, 245.

44 Pannekoek aan De Sitter, SL, AdS, doos 46.

45 Pannekoek aan De Sitter, 15-4-1919, SL, AdS, doos 46.

46 De Sitter aan Boddaert, 19-4-1919, SL, AdS, doos 46.

47 Minister aan Curatoren, 3-5-1919, UL, AC, inv. nr. 1840.

48 Pannekoek aan De Sitter, 5-5-1919, SL, AdS, doos 46, De Sitter aan Hertzprung, 5-6-1919, Instituut for Videnskabshistorie, Aarhus (Denemarken) (IVH), Archief van Hertzprung (AH), inv. nr. C46/10.

49 Dossier Pannekoek van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, Den Haag, Nationaal Archief, toegang 2.14.17, inv. nr. 52.

Op 2 mei stond er in de *Provinciale Groninger Courant* een artikelje, dat later door andere bladen werd overgenomen. De krant schreef over de verwachte benoeming van Hertzsprung, getrouwd met een oud-stadgenote, tot adjunct-directeur van de Leidse Sterrewacht. Het stuk eindigde: 'Voor de andere vacature wordt, gelijk men weet, genoemd de heer Pannekoek, over wiens communistische staatkundige overtuiging dezer dagen geschreven is.'⁵⁰ Pannekoek vermoedde dat dit de andere ministers uit het kabinet 'op de been bracht', met name premier Ruys de Beerenbrouck.⁵¹ Voordien hadden zij zich waarschijnlijk niet met deze kwestie beziggehouden, maar nu werd er expliciet de aandacht op gevestigd dat er een communist op een overheidspost benoemd dreigde te worden. Voor de Minister, die toch al twijfelde, was dit wellicht de spreekwoordelijke druppel. Het vermoeden van Pannekoek werd bevestigd door De Gijselaar, partijgenoot van De Visser.⁵²

Enkele dagen later besloten ook Curatoren Pannekoek te laten vallen. De Gijselaar was bij deze vergadering afwezig, iets waar De Sitter in zijn verslag veel nadruk op legde.⁵³ Oppenheim schreef hem echter dat de afwijzing van de Minister 'zo beslist en categorisch als mogelijk' was, en dat Curatoren Pannekoek niet meer wilden, gezien de 'novembergebeurtenissen' (de mislukte revolutie van Troelstra). Hij voegde hier aan toe: 'Ik geloof wel dat uw vermoeden juist is dat er nog altijd in Den Haag geïntrigeerd wordt'.⁵⁴ De Gijselaar verwoordde de politieke houding ten opzichte van de socialisten zo: 'De kwestie is natuurlijk dat die roode heeren zich nimmer aan hun woord houden': in gewone tijden is er niets aan de hand, maar als er ook maar iets gebeurt, 'springen ze uit de band'. Hij geloofde wel dat Pannekoek 'geen zotte dingen zal doen', maar hij zag niet hoe je dat een minister duidelijk kon maken.⁵⁵ Laatste bemiddelingspogingen van Kapteyn, Oppenheim en De Gijselaar mochten niet meer baten: op 26 juni schreef De Gijselaar dat hij met de Minister had gesproken, en dat er echt geen hoop meer was voor Pannekoek.

Uit het reorganisatiedagboek van De Sitter blijkt dat hij door het bericht werd overvallen: in april had Oppenheim hem nog verzekerd dat alles goed ging.⁵⁶ Uit de brieven die anderen naar hem schreven blijkt dat hij woedend was en er zelfs over dacht om alsnog van het directoraat af te zien. De enige reden dat hij niet alsnog opstapte, was zijn vertrouwen in het College van Curatoren.⁵⁷ Pannekoek riep De Sitter op verder geen ruchtbaarheid aan de zaak te geven, ook niet in Amsterdam, 'want de publieke opinie geeft de Minister gelijk'. Deze laatste waarschuwing hield verband met de mogelijke benoeming van Pannekoek aan de Universiteit van Amsterdam, die hij eerst had afgehouden.

Hertzsprung verkeerde in de veronderstelling dat Pannekoek was afgewezen omdat hij zelf een politiek artikel had gepubliceerd, en was dus boos op hem: 'Best mogelijk dat de wereld nog te verbeteren is, maar laten ons [sic] het niet op een manier trachten te doen die de werkcondities van onzen wetenschap schaadt'.⁵⁸ De Minister wilde wachten met het benoemen van Hertzsprung tot er een alternatief voor Pannekoek gevonden was,

50 *Provinciale Groninger Courant*, 2-5-1919. In SL, AdS, doos 46 bevindt zich een knipsel.

51 Pannekoek aan De Sitter, 8-5-1919, SL, AdS, doos 46.

52 De Sitter (n. 11), *Dagboek reorganisatie*.

53 *Ibid.*, en notulen Curatoren 7-5-1919, UL, AC, inv. nr. 1840.

54 Oppenheim aan De Sitter, 9-5-1919, SL, AdS, doos 46.

55 De Gijselaar aan De Sitter, 16-5-1919, SL, AdS, doos 46.

56 De Sitter (n. 10), *Dagboek reorganisatie*.

57 Pannekoek aan De Sitter 8-5-1919, Kapteyn aan De Sitter, 8-5-1919, De Gijselaar aan De Sitter, 9-5-1919, De Sitter aan Curatoren, 2-6-1919 en enkele losse aantekeningen. SL, AdS, doos 46.

58 Hertzsprung aan Pannekoek, klad, zonder datum IVH, AH, inv. nr. C46/10.

'Hij kan toch moeilijk de sterren in de war schoppen'

maar Hertzsprung had zijn geduld verloren en stelde een ultimatum.⁵⁹ Dat hielp: op 21 juli werd hij officieel benoemd. In augustus werd begonnen met de reorganisatie en de verbouwing. Een vervanger voor Pannekoek werd niet gevonden, maar Kapteyn bood aan om op te treden als waarnemend tweede adjunct-directeur, voor één dag in de week.⁶⁰ Hij was inmiddels met emeritaat. Kapteyn bleef tot zijn dood in juni 1922 voor één dag in de week verbonden aan de Sterrewacht. In 1924 werd definitief besloten geen nieuwe tweede adjunct-directeur te zoeken.

De zaak-Pannekoek kreeg nog een politiek staartje, enkele maanden later. Op 6 september 1919 raketste de liberale *Nieuwe Courant* de zaak weer op. De redactie zag het bolsjewisme als de reden dat Pannekoek nog niet benoemd was, en vond dat begrijpelijk: op de Sterrewacht werd ook onderwijs gegeven, en een bolsjewistische astronoom was misschien niet gevaarlijk, maar een bolsjewistische docent wel. Het populaire dagblad *Nieuws van de Dag* reageerde: men vond het artikel in de *Nieuwe Courant* tendentius en insinuerend. Pannekoek was slechts met de kleinst mogelijke meerderheid door Curatoren afgewezen, uit angst voor het 'Bolsjewisme-spoek'. Enkele dagen later, op 12 september, herriep de krant dit laatste bericht: het waren toch niet Curatoren geweest, maar wel 'zuiver politieke redenen'. De krant eiste een ambtelijke verklaring: 'Indien belangrijke wetenschappelijke benoemingen in Nederland voortaan onder de invloeden staan die men hier vermoeden mag (en mèèr dan vermoeden), behoort het publiek dat ten minste te weten'.

Bij de behandeling van de Onderwijsbegroting in november 1919 stelde kamerlid W. van Ravesteijn, partijgenoot van Pannekoek, Kamervragen over de afwijzing van Pannekoek.⁶¹ Hij sprak van een 'politieke inquisitie in het hoger onderwijs'. Bovendien was Pannekoek geen actief revolutionair propagandist. Van Ravesteijn werd door enkele SDAP-kamerleden bijgevallen, en later ook door enkele liberalen. Zij betoogden ook dat onderwijs in de sterrenkunde toch moeilijk gevaarlijk zou kunnen zijn: 'Hij kan toch moeilijk de sterren in de war schoppen', aldus J.H.A. Schaper van de SDAP – die overigens benadrukte het op politiek gebied niet met Pannekoek eens te zijn. Minister De Visser hield echter voet bij stuk: hij was het in principe eens met het afwijzen van politieke motieven bij benoemingen, maar dit geval was speciaal, omdat Pannekoek de omverwerping van de staat predikte. De aanleiding van de afwijzing was volgens hem het feit dat uit onderzoek was gebleken dat Pannekoek om politieke redenen uit Duitsland was uitgewezen. Een motie van Van Ravesteijn, waarin de gang van zaken werd afgekeurd, werd met kleine meerderheid (37 tegen 35) verworpen: 'rechts' was tegen, vóór waren de linkerzijde, de Neutrale Partij en de Christelijk-Sociale Partij.⁶²

Enkele maanden later, in februari 1920, werd dezelfde discussie in de Eerste Kamer nog eens overgedaan, na vragen van senator M. Mendels van de SDAP. Hij achtte de gang van zaken in strijd met de grondwet, waarin uitdrukkelijk stond dat iedere Nederlander in aanmerking kwam voor staatsbenoemingen. De Minister was echter onvermurwbaar. Hij achtte Pannekoek staatsgevaarlijk, en wilde zo iemand niet als 'mede-opvoeder van onze jongelui', zeker niet in deze gevaarlijke tijden, waarin 'alles op zijn grondvesten dreunt'.⁶³

59 De Sitter aan Hertzsprung, 5-7-1919, IVH, AH, inv. nr. C46/10.

60 De Sitter aan Curatoren, 6-6-1920, UL, AC, inv. nr. 1840.

61 Handelingen van de Tweede Kamer 1919-1920, p. 489, 495, 497-500, 524-526.

62 NRC, woensdag 26-11-1919.

63 Handelingen van de Eerste Kamer, 414, 419-421, en Bijlagen 225 en 250.

Het debat in de Eerste Kamer leverde één interessant gegeven op: De Visser zei hier dat niet de uitwijzing van Pannekoek uit Duitsland de reden voor de afwijzing was geweest, maar een mededeling die hij ongeveer vier weken voor de benoeming via het Ministerie van Justitie ontving: een in het Duits gesteld bericht waarin Pannekoek een van de leiders van de Communistische Partij werd genoemd, en waarin er op werd gewezen dat hij een erebenoeming van de Hongaarse revolutionair Béla Kun had ontvangen. Dat moet dan in begin april geweest zijn, maar dat klopt niet met het feit dat op 29 april de benoeming nog zonder problemen op het ministerie werd voorbereid. Een persoonlijk ingrijpen van Ruys de Beerenbrouck in de ministerraad kon De Visser echter niet aan de Kamer vertellen. De argumenten die hij in het debat gebruikte, zijn waarschijnlijk die van de premier geweest, en niet die van De Visser zelf.

Pannekoek zelf weet zijn afwijzing aan angst voor de verschillende revoluties in Europa en de 'zotte November-opschepperij' van Troelstra.⁶⁴ Voor hem kwam het niet als een grote verrassing; hij had al langer 'stille vrees' gehad.⁶⁵ Volgens hem was De Sitter onvoorzichtig geweest de voordracht van Pannekoek aan veel mensen mee te delen, zoals aan het personeel van de Sterrewacht. Daardoor was zijn voordracht uitgelekt. Het artikel in de *Groninger Courant* was te wijten aan 'ruchtbaarheid [...] van wetenden in Groningen'. Ik weet niet wie hij daarmee bedoelde: Kapteyn woonde wel in Groningen, maar het lijkt mij niet waarschijnlijk dat die de pers heeft ingelicht, daar was hij te diplomatiek voor.

In zijn memoires schreef Pannekoek dat hij achteraf 'dankbaar' was dat de benoeming niet door ging. De samenwerking met De Sitter zou volgens hem al gauw op een conflict zijn uitgelopen: 'Hij [De Sitter] was als een paus, die graag zijn meester-zijn naar voren bracht en deed voelen'.⁶⁶ Pannekoek werd lector aan de Universiteit van Amsterdam: blijkbaar had de Amsterdamse gemeenteraad minder bezwaren tegen een communist. Na de verkiezingen van juni 1919 telde de Amsterdamse gemeenteraad 6 communisten en 13 SDAP'ers. Later stichtte Pannekoek een eigen Sterrenkundig Instituut. Hij werd één van de pioniers van de astrofysica in Nederland. In 1925 werd hij lid van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen: de Minister had kennelijk geen bezwaren tegen het benoemen van Pannekoek, zolang hij maar niet de kans kreeg op staatskosten socialistische ideeën te doceren aan studenten. Nog één keer kwam zijn astronomische werk in de problemen door zijn politieke activiteiten: toen hij in 1926 voor een eclipsexpeditie naar Nederlands-Indië wilde, eiste de Gouverneur-generaal een belofte dat hij daar geen communistische propaganda zou maken. Pannekoek was hevig verontwaardigd: hij ging immers als astronoom, dus het sprak vanzelf dat hij zich van politieke activiteiten zou onthouden. Hij gaf uiteindelijk wel toe, in het belang van de astronomie.⁶⁷

Uit het bovenstaande blijkt dan ook dat het een weinig principiële zaak was: de betrokkenen wisten allemaal al ruim van tevoren van de politieke overtuiging van Pannekoek. De minister schrok pas terug voor een benoeming toen enkele kranten expliciet vermeldden dat een communist benoemd dreigde te worden op een overheidspost. De angst voor een revolutie was zeer reëel op dat moment, zowel bij de regering als – misschien nog wel

64 Pannekoek aan Hertzprung, 11-7-1919, IVH, AH, inv. nr., C37/4 en Pannekoek aan De Sitter, 21-7-1919, SL, AdS, doos 17.

65 Pannekoek aan De Sitter, 8-5-1919, SL, AdS, doos 46.

66 Pannekoek (n. 1), *Herinneringen*, 246-147.

67 Pannekoek (n. 1), *Herinneringen*, 212.

'Hij kan toch moeilijk de sterren in de war schoppen'

belangrijker – in de publieke opinie. Een communist als docent was in die gespannen sfeer iets waar geen minister zijn vingers aan wilde branden. Wellicht had het een jaar eerder of later wel gekund.

SUMMARY

Anton Pannekoek (1873-1960) lived two lives: besides being a pioneer of astrophysics in the Netherlands, he also was a passionate socialist theoretician, respected by such luminaries as Rosa Luxemburg, K. Kautsky and Lenin. Pannekoek always tried to keep these two spheres separate. He even went so far as to write two autobiographies. But at some occasions, this separation proved to be impossible. One of these occurred was in 1919, when the Dutch government refused to appoint him as vice-president of the Leiden Observatory.

In this article, the events leading up to this rejection are reconstructed, using material from the archive of the Observatory. It turns out that Prime Minister Ruys de Beerenbrouck personally intervened, after several newspapers had announced the 'impending appointment of a known communist' to a government position. As a result of an attempted revolution by socialist leader Troelstra in November 1918, public opinion was heavily against communism. The appointment of a communist to a teaching university position, where he could influence the nation's youth, was considered too great a risk. However, the rejection of Pannekoek was not a matter of principle: it was a consequence of the specific political atmosphere of 1919. It is very likely that a few years earlier or later, no objections would have been made.